

שער ראשון: יסודות ותקדימים

הקדמה

ספר זה מבקש לדון בהתמודדותה של ההתיישבות החקלאית היהודית החדשה בארץ ישראל עם סוגיית השמיטה. מבטו של הספר מופנה לבחינת ההתייחסות ההלכתית והמעשית לנושא השמיטה על רקע המציאות הכלכלית והחברתית של ההתיישבות החקלאית בתקופה זו. אמנם, לא ניתן לדון בנושא זה לאשורו ללא בחינת התקדימים שעמדו בפני הפוסקים שעסקו בנושא זה בעת החדשה.

יש לציין, שמעבר לעיסוק החשוב בנושא זה בספרות חז"ל, בה נידונה סוגייה זו בהקשרים תיאורטיים ומעשיים כאחד, הרי שמשלהי ימי שלטון רומא בארץ ועד ראשית ימי השלטון העות'מאני, הנושא לא נדון כמעט בספרות ההלכתית הידועה לנו בהיבטים מעשיים. מציאות זו בולטת על רקע הספק שהתעורר בתקופת הראשונים, מתי בדיוק חלה שנת השמיטה, זאת למרות שככל הנראה בארץ ישראל הייתה מסורת רציפה על מועד שנת השמיטה, גם לאחר תקופת התלמוד.¹ ספקות אלו, שנבעו ממסקנותיהן הלמדניות של חכמים בחוץ לארץ, ליוו גם את העולים לארץ בתקופה זו,² והדבר מלמד ממילא על העדר נוכחות בולטת של שמירת דיני השמיטה בחקלאות בארץ.

הדבר בולט גם נוכח העדר דיון מעשי במחלוקת שנדונה בתלמודים ונחלקו בה ראשונים, והיא האם 'יש קניין לגוי' בארץ ישראל, לפחות בזמן הזה, לעניין המצוות התלויות בארץ. לסוגייה זו יכולות להיות השלכות מרחיקות לכת על מעמד הפירות בשנת השמיטה ואולי אף על אפשרות עבודת הקרקע עצמה. ביטוי מובהק לכך ניתן בראשית המאה ה-13, ב'ספר התרומה', שכתב ר' ברוך בר' יצחק, תלמידו של ר"י הזקן בצרפת, שעסק בפסיקת הלכה בנושא, ככל הנראה בהקשר קונקרטי בשל כוונתו לעלות לארץ:

להלכה [...] יש קניין להפקיע מיד מעשר דרבנן [...] ומטעם זה נוכל לומר דבשביעית מותר לחרוש ולזרוע בקרקע הגוי אפילו מדרבנן.³

1. ראו גיל, בענייני ארץ-ישראל, עמ' 30-31.

2. ראו תא-שמע, ענייני ארץ ישראל, עמ' 86-88; כהנא, חקר ועיון, עמ' קעו-קפג.

3. ספר התרומה, עמ' 65-71. על שיטתו של ספר התרומה, והקביעה כי הנוסח המדויק בלשונו מורה שהוא קבע כן להלכה ולא כספק בלבד, כפי שניתן להבין מגרסת הדפוסים, ראו בהערות המהדיר שם, הע' קפט; פרידמן, מבנה, עמ' 99; אפשטיין, הוספה, עמ' 96-97.

הקביעה ש'יש קניין לגוי' לא הייתה מוסכמת על הכל, אף בין העולים לארץ ורבותיהם, והיו שסברו ממילא שלא רק שאסור לחרוש ולזרוע אף בקרקע הגוי, אלא שיש לדון אף פירות שגידלו גויים בשמיטה, כקדושים בקדושת שביעית.⁴

הדיון המועט בשאלות מעשיות בנושא זה, וזאת על אף קיומה של עלייה לא מעטה מאירופה לארץ במהלך המאה ה-13, שכללה תלמידי חכמים לא מעטים שהתיישבו בעיקר בעכו,⁵ וכתבתם של קבצי הלכה בנושא המצוות התלויות בארץ,⁶ מעיד, כפי הנראה, על מיעוט העיסוק של יהודים בחקלאות בתקופה זו.⁷

אזכור ייחודי מופיע בדברי ר' משה בן נחמן (רמב"ן), שעלה ארצה בשנת כ"ז (1267). הרמב"ן ציין ש"השמיטה מפורסמת בארץ ישראל היום, ומנהג אבותיהם להשמיט קרקע כלומר שנוהגין בה כל קדושת שביעית".⁸ אולם דומה שאף אם הרמב"ן התייחס למציאות מעשית, היא נגעה למציאות שולית בלבד וחסרת משמעות כלכלית של ממש. הרמב"ן

4. ראו במיוחד דברי ר' אשתורי הפרחי, מחכמי צרפת שהתיישב בבית שאן, בספרו כפתור ופרח (נחתם בשנת פ"ב (1322)). בדיוניו בחיוב תרומות ומעשרות מפירות גויים, הוא ציין להלכה את דעת בעלי התוספות הצרפתים, רבינו שמשון משאנץ, רבינו יצחק משאנץ ור' אליעזר משינון: "אבל אנו בדרכי המחמירים הלכנו, וכן מצאנו וקיבלנו לרוב חכמי ארצינו, ורבותינו אבותינו ספרו לנו שרבינו שמשון, ורבינו יצחק אחיו זכרונם לברכה כך פסקו גם כן [...] כתב טהור קודש מה"ר אליעזר זק"ל בהלכותיו, וצריך להזהר בכל מקום מפירות שגדלו בארץ ישראל, ברשות הגוי, ככל חומר אותם פירות שגדלו ברשות ישראל, הן לענין תרומות ומעשרות והן לענין שביעית [...] ועכשיו שלא נפסקה הלכה אם יש קניין או אם אין קניין [...] (ספר כפתור ופרח, פרק ד). גם בדיוניו בהלכות שביעית הוא ציין: "והרב בעל התרומה כתב שבשביעית מותר לחרוש ולזרוע בקרקע הגוי, ואפילו מדרבנן ולא הסכים בזה טהור קודש מה"ר אליעזר וכמו שכחבנו לפנים" (שם, פרק מז), אם כי לגבי פירות גויים ציין: "ואם כן עכשיו בארץ ישראל שרוב פירותינו משל גוים הם [...] אין בהם דין שביעית [...] (שם).

5. פראוור, תולדות, עמ' 386-405; ריינר, עלייה, עמ' 5, 69-90.

6. עמנואל, דפים; פרידמן, דפים; זיסברג, נחלת יעקב, עמ' 271-275.

7. לדעת הרב יהודה לנדי (במאמר שטרס פורסם), העדר דיון ממשי אצל חכמי עכו בתקופה זו, אפילו בסוגיית קדושת פירות שביעית שגידלו גויים, יכול להיות מוסבר על רקע הנתונים העולים ממקורות היסטוריים וממצאים ארכיאולוגיים, ולפיהם במהלך המאה ה-13 ייבאה הממלכה הצלבנית מחוץ לארץ, דרך הים, מוצרים רבים ובכללם תבואות, ועם צמצום שטחה, במחצית השנייה של המאה ה-13, לרצועת צרה צמודה לחוף, נאלצה הממלכה לייבא את רוב החיטה ומצרכי היסוד מעבר לים. עם הכיבוש הממלוכי של עכו בשנת 1291, נפילת הממלכה הצלבנית והרס ערי הנמל של ארץ ישראל, בטל המסחר הימי כמעט לגמרי לתקופה של כמאה שנה, דבר שיכול אולי להסביר את הדיון המעשי של ר' אשתורי הפרחי, בסוגיית קדושת פירות שביעית של גויים, כיוון שהוא חי בארץ כשלושים שנה מאוחר יותר ונאלץ להסתפק בתבואה מקומית. על שאלת מעמדה של עכו, לענין חובת המצוות התלויות בארץ, בעיני חכמי עכו במאה ה-13. ראו לנדי, שלש ארצות, 58-60.

8. חידושי הרמב"ן, גיטין, דף לו ע"א; ספר הזכות, גיטין פרק ד, דף יח ע"א בדפי הרי"ף.

עצמו הבהיר שבתקופה זו "הארץ חרבה ושממה בידי טמאים ואין ישראל עליה אלא כעבר שלן באכסניא".⁹

במאות השנים הבאות, תחת השלטון הממלוכי, בה סבלה ההתיישבות היהודית מדלדול מתמשך, איננו שומעים כמעט בכלל על סוגיית השמיטה בנוגע להתיישבות החקלאית היהודית בארץ ישראל. אֶזְכוּר סתום נמצא בדברי ר' שלמה בן צמח דוראן (רשב"ץ), שציין במאה ה-15, "וכבר ידענו מפי כתבים באו מא"י מעיר ירושלם [...] כי השנה הזו שהיא שנת קפ"ז [1427] שהיא שנת שמיטה והארץ היא הפקר",¹⁰ אך קשה להסיק מן הדברים דבר ברור.¹¹

שאלה מפורטת נשאל ר' שלמה בן ר' שמעון דוראן (רשב"ש, נפטר בשנת רכ"ז (1467)):

שאלת בארץ ישראל שנוהגת שמטת קרקעות ובשנה השביעית יד הכל שוה ואין לבעל הכרם או השדה להחזיק בו כשאר שנים, והגוים כשידעו שישראל הפקיר שדהו או כרמו יגנבו אותם מפני שאין ישראל יכול לשמרן והרי הם הפקר, אם יכול ישראל להחזיק בו כשלו וישמרנו כפי יכלתו ויאספנו הביתה ואח"כ יחלקנו לעניים או לתלמידים.¹²

9. ש.ם.

10. שו"ת התשב"ץ, ב, סי' צט.

11. תא-שמע, ענייני ארץ ישראל, עמ' 86, הסיק שהדבר מלמד על מציאותם של יהודים עובדי אדמה בסביבות ירושלים במספר משמעותי. אולם יתכן שמדובר במטבע לשון יותר מאשר עדות על מציאות כלכלית, וראו עוד בהערות הבאות.

12. שו"ת הרשב"ש, סי' רנח. בתשובתו ציין הרשב"ש שאף שיש הסוברים שחייב שמיטה בזמן הזה הוא מן התורה "כדאי הם כל הרבנים הגדולים ז"ל דאמרי דהיא מדרבנן לסמוך עליהם וכ"ש [וכל שכן] שהרבה גדולים סוברים שאינה נוהגת אפילו מדבריהם". לאור זאת ניתן בוודאי להקל שלא להשאיר את הכרמים והפרדסים פרוצים. אולם כדי לאפשר גם שמירה של המקום מפני גוים, הציע הרשב"ש להעביר את האחריות על פירות השביעית בכרמים ובפרדסים לידי בית דין, מאחר שלפי התוספתא יכולים שלוחי בית דין ללקוט את הפירות עבור העניים וממילא מותר להם גם לשמור על המטעים לצורך העניים. הוא גם הוסיף שבזמן ה'ביעור' יפקירו את הפירות "בשעה שלא יהיו שם גוים או בלילה בעת שלא יראו גוים". הערה זו מתייחסת לכך שההלכה מתירה לאכול פירות שביעית כל עוד הם מצויים בשדה. בזמן שכלה מין מסוים מן השדה חייבים לבער את הנמצא ממנו בבית. יש ראשונים שסברו שהחובה היא לכלות כליל את הפירות ויש שסברו שדי להפקיר אותם וניתן אחר כך לזכות בהם מחדש, ובדרך זו נקט הרשב"ש. משכך עלה החשש שגוים יטלו את הפירות המופקרים.

אך לא ברור אם היא משקפת מציאות ממשית או דיון תיאורטי בלבד.¹³

העדרה של התיישבות חקלאית יהודית משמעותית ידועה המקיימת את המצוות התלויות בארץ,¹⁴ אף תרמה להתעוררותו של הספק על מועד שנת השמיטה גם בשלהי תקופה זו, כפי שציין בשנת רצ"ט (1539), ר' משה מטראני (המבי"ט) מצפת:

וראוי לברר אופן הנהגתינו בשנת שביעית [...] כי בעוננו [ת] בדורות שעברו נדלדלו ישראל שבארץ הקדושה מהגזרות ומסים וארנוניות עד שכמעט ח"ו נשתכחה תורת ארץ ישראל [אל] מפיהם [...] ואחר מעט שני [ם] נולד בין החכמי [ם] מחלוקת על שנת השמיטה איזו היא.¹⁵

עם ראשית תקופת השלטון העות'מאני בארץ ישראל, בשנת רע"ז (1516), חלה בארץ, לזמן מה, צמיחה כלכלית. כפרים יושבו מחדש ושטחי החקלאות הורחבו. במקביל חלה צמיחה ביישוב היהודי בארץ, בפרט על ידי עולים ממגורשי ספרד. התרכזותה של שכבת תלמידי חכמים בארץ, במיוחד בצפת, עוררה בכלל את העיסוק בהלכה ובמצוות התלויות בארץ בפרט. תיעוד משמעותי לכך נשתמר בספרות השו"ת, וספרות זו עתידה לשמש כבסיס עיקרי לדיונים בנושא השמיטה במאות הבאות. משכך, חשוב במיוחד לעמוד על התיעוד המצוי מתקופה זו בנוגע לסוגיית השמיטה בהתיישבות החקלאית בארץ.

13. מ' וייס העיר על מקור זה, שהשאלה הנזכרת היא האחרונה בקבוצת שאלות ששאל ר' חיים ברבוט מתוניס, ונראה שמדובר בשאלות עיוניות גרידא (וייס, על השמיטה, עמ' 89, הע' 39). אמנם לא ניתן לשלול שהשאלה משקפת עדות על המציאות בארץ, שהגיעה לידיעת השואל. וראו בהערה הבאה.

14. יוסף ברסלבי הביא ראיות משכנעות לקיומה של התיישבות חקלאית-יהודית מסוימת בשלהי התקופה הממלוכית בארץ ישראל. לדבריו "העדר שאלות מעשיות ותשובות הדנות במצוות התלויות בארץ ובחקלאות עדיין אין בו משום ראייה להעדר ישוב חקלאי בא", כשם שהופעתן אינה מלמדת על צמיחת ישוב חקלאי חדש". ברסלבי תלה את העדר הדיון בנושאים ההלכתיים החקלאיים בתקופה הממלוכית, בעיקר בחולשת הזיקה שבין ההתיישבות החקלאית לבין חכמי ההלכה, ואת הדיון הער בנושאים אלו במאה ה-16, בהתעוררות הדתית והרוחנית שנלוותה לעלייה ארצה בתקופה זו כש"בארץ ישראל נתלקטו אז כמה מגדולי הדור מחו"ל, שהעמידו תלמידים מובהקים בארץ עצמה", ובפרט שכתביהם של חכמים אלו נשתמרו בדפוס (ברסלבי, לחקר ארצנו, עמ' 165-166). יחד עם זה דומה שאין לשלול את הטענה שהצמיחה הכלכלית במאה ה-16 הביאה להרחבת העיסוק היהודי בחקלאות, דבר שתרם להופעת הדיון הער בנושא זה (ראו פרידמן, אילן וירק, עמ' 121-122). מכל מקום לעניינינו חשובים בעיקר הדיונים המעשיים, שנשתמרו בעיקר מן המאה ה-16 ואילך.

15. שו"ת המבי"ט, א, סי' כא. הדברים מכוונים במיוחד לפולמוס שהחל להתעורר בנושא בשנת רס"ד (1504), בשלהי תקופת השלטון הממלוכי בארץ. ראו בניהו, תעודה, עמ' 118-125. על התחדשות פולמוס זה עוד בשנת שמ"א (1581) ראו שפיגל, תשובת, עמ' ב-ה.

הדיון דלהלן יעסוק כמכלול בתקופה שבין המאה ה-16 למאה ה-18. שכן למרות השינויים שחלו בתקופה זו, נשמר בה ככלל הרצף באופי המתיישבים היהודים, בנורמות החקלאיות, ובשאלות בנושא השמיטה שהעסיקו את השואלים.

פרק ראשון: חקלאות ושמיטה במאות ה-16-18

היישוב היהודי בארץ התרכז בתקופה זו בכמה ערים, בפרט בצפת ובירושלים. קהילות קטנות התקיימו גם ביישובים כפריים בגליל.¹⁶ מקורות שונים מעידים על יהודים העוסקים בעיסוקים שונים הנוגעים לחקלאות, בפרט בצפון הארץ. יש לציין שהחקלאות בתקופה זו היוותה פרנסה גם לרבים מבני הערים, שהחזיקו בנכסים חקלאיים בערים ובסביבתן.¹⁷ תיאור יפה של המציאות בצפת, במאה ה-16, נתן ר' יהוסף אשכנזי, בקונטרס ששלח לר' בצלאל אשכנזי:

שפה צפת זה כמה ימים ושנים נהגו ששנים או שלשה יהודים יש להם מקח קבוע עם העכו"ם בעלי האתרוגים כך וכך בסלע בכל שנה ושנה ואותם היהודים בפרדס ובוררים להם את הטובים וחותרים אותם בידיהם ומביאים אותם לבתיהם [...]

והמנהג השני הוא שקצת מאנשי העיר יש להם פרנסה על זה הדרך שהיהודי קונה שור או שני שוורין ונותן אותם לא' [חד] מבני הכפרי' [ם] לחרוש בהם באשר ימצא מקום פנוי לזריעה וכמדומה לי שהיהודי צריך ליתן החיטין לזרוע ואח"כ יחלוקו היהודים והעכו"ם התבואה שגדלה למחצה ולרביע כפי התנאים שביניהם [...]

המנהג השלישי הוא כי העכו"ם מביא לבית היהודי את הענבים הראויות ליין והיהודי גומר את מלאכתן ועושה מהן יין ומעשר את היין.¹⁸

16. על ההתפרסות היישובית במאות ה-16-18, ראו בוכמן, פאשות, עמ' 31-37.
17. בוכמן, שם, עמ' 231-235. הגידולים המסורתיים היו: חיטה, שעורה, דורה, קטניות, שומשום, כותנה, עצי פרי ובפרט זיתים, ירקות, גידולי מקשה, אורז ותבלינים. באמצע המאה ה-17 הוחל בגידול טבק ובמאה ה-18 גם תירס (ראו פירוט: שם, עמ' 249-261).
18. שו"ת ר' בצלאל אשכנזי, סי' ב. על הראיות לזהות הכותב, ראו פרידמן, מחלוקת, עמ' 129-130.